

**ALISHER NAVOIY VA FARIDIDDIN ATTOR: “LISON UT-TAYR”NING
G‘ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDAGI INTERTEKSTUAL TALQINI**

Iroda S. Usmonova

Usmonova Iroda Sobir qizi Qashqadaryo viloyati Kitob tumani 20-maktab

o‘qituvchisi

E-mail: irodausmonova22@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni va Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari o‘rtasidagi badiiy-estetik, syujet-kompozitsion va g‘oyaviy munosabatlar zamonaviy intertekstual nazariya asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy e‘tibori Navoiy asarining Attor dostoniga oddiy ergashish yoki tarjima sifatida emas, balki avvalgi matnni tanib olish, qayta o‘qish, transformatsiya qilish va yangi madaniy-adabiy kontekstda qayta kodlash jarayoni sifatida talqin qilinishiga qaratiladi. Maqolada Navoiy ijodining mohiyati Sharq mumtoz adabiy an‘anasini turkiy til va Temuriylar davri ma‘naviy-madaniy muhitida qayta tashkil etgan ijodiy intertekstual strategiya ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Farididdin Attor, “Lison ut-tayr”, “Mantiq ut-tayr”, intertekstualizm, gipotekst, gipermatn, ijodiy taqlid, nazira, madaniy transfer.

Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda uning forsiy adabiy an‘analar bilan munosabati masalasi doimo markaziy ilmiy muammolardan biri bo‘lib kelgan. Ayniqsa, “Lison ut-tayr” va Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarlari o‘rtasidagi aloqadorlik Navoiyning ijodiy merosini anglash uchun alohida ahamiyatga ega. “Ta’sir”, “izdoshlik”, “nazira” yoki “taqlid” kabi tushunchalar esa Navoiy va Attor o‘rtasidagi munosabatning barcha qatlamlarini qamrab olish uchun yetarli emas. Chunki “Lison ut-tayr”da Attorning syujet modeli, ramziy obrazlari va tasavvufiy tushunchalari saqlangan bo‘lsa-da, ular yangi til, yangi poetik struktura va yangi mualliflik pozitsiyasi doirasida qayta tashkil etiladi. Shu

ma'noda masalaga intertekstual yondashuv Navoiy ijodining Attor bilan munosabatini "kim kimga ergashgan?" savolidan "avvalgi matn yangi matnda qanday qayta ma'nolantirilgan?" savoliga ko'chirish imkonini beradi. Intertekstualizmning nazariy asoslari XX asr ikkinchi yarmida shakllangan bo'lib, Julia Kristeva adabiy matnni boshqa matnlar bilan kesishuvchi va ulardagi ma'nolarni o'zlashtirib, o'zgartirib qayta ishlab chiqaruvchi tizim sifatida talqin qiladi. Uning "Word, Dialogue and Novel" maqolasi ingliz tilida *Desire in Language* to'plamida 1980-yilda nashr etilgan.[2] Kristevaning ushbu konsepsiyasi uchun matnning mutlaq mustaqilligi emas, balki uning avvalgi va zamondosh matnlar bilan dialogik munosabati muhimdir. Demak, Navoiy "Lison ut-tayr"ni Attordan ajratilgan mustaqil hodisa sifatida emas, balki "Mantiq ut-tayr" bilan faol dialogga kirishgan ikkilamchi, ammo ayni vaqtda mustaqil badiiy tizim sifatida ko'rish mumkin.

Gérard Genette esa bunday munosabatni gipermatnlilik nazariyasi orqali yanada aniqroq ifodalash imkonini beradi. Uning *Palimpsests: Literature in the Second Degree* asari 1982-yilda fransuz tilida yaratilgan, inglizcha tarjimasi esa 1997-yilda University of Nebraska Press tomonidan nashr etilgan.[3] Genette konsepsiyasida keyingi matn avvalgi matnni shunchaki takrorlamaydi, balki uni o'zgartiradi, qayta yozadi, boshqa janr, uslub yoki ma'no tizimiga olib kiradi. Shu nuqtayi nazardan "Mantiq ut-tayr"ni "Lison ut-tayr"ning gipoteksti, "Lison ut-tayr"ni esa uning yangi poetik sharoitda yaratilgan gipermatni sifatida ko'rish metodologik jihatdan samaralidir. Bu masalaning tarixshunoslikdagi eng muhim bosqichlaridan biri Yevgeniy Eduardovich Bertelsning 1928-yilda e'lon qilingan "Nevai i Attar" tadqiqotidir. *Encyclopaedia Iranica* ma'lumotiga ko'ra, Bertelsning Alisher Navoiyga bag'ishlangan dastlabki tadqiqoti aynan 1928-yildagi "Nevai i Attar" bo'lib, keyinchalik u "Navoi i Attar" nomi bilan olimning tanlangan asarlariga kiritilgan.[4] Mazkur ishning ahamiyati shundaki, unda Navoiy va Attor o'rtasidagi munosabat oddiy taqlid doirasidan kengroq ilmiy muammo sifatida ko'rilgan. Biroq metodologik nuqtayi nazardan Bertels tadqiqoti G'arb adabiyotshunosligiga emas, rus/sovet sharqshunoslik maktabiga tegishlidir.

Shuning uchun uni ushbu maqolada G'arb talqinining namunasi sifatida emas, keyingi intertekstual talqin uchun tarixiy-ilmiy zamin sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Bertelsning ilmiy merosiga bag'ishlangan tadqiqotlarda "Navoi i Attar" asarida "Lison ut-tayr" va "Mantiq ut-tayr"ning syujet va kompozitsion o'xshashliklari bilan bir qatorda farqli jihatlari ham tahlil qilingani qayd etiladi.[5] Bu holat muhim metodologik xulosaga olib keladi: ikki asar o'rtasidagi o'xshashliklar Navoiyning badiiy mustaqilligini inkor etmaydi, aksincha, aynan farqlarni aniqlash Navoiy ijodiy strategiyasini ochib beradi. G'arb navoiyshunosligida ushbu masalaga yaqin metodologik imkoniyatni Mark Toutantning tadqiqotlari yaratadi. Uning *Un empire de mots: Pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī* monografiyasi 2016-yilda Peeters tomonidan nashr etilgan bo'lib, 701 sahifadan iborat.[6] Toutant Navoiy ijodini faqat "fors adabiyotining taqlidchisi" sifatida emas, balki Temuriylar davrida turkiy adabiy-madaniy makonni shakllantirgan ijodkor sifatida ko'rishga imkon beradigan "taqlid", "akkulturatsiya", "homiylilik" kabi kategoriyalarni faol qo'llaydi. Uning monografiyasi Navoiy ijodini forsiy modelni takrorlash emas, balki madaniy va adabiy tizimni qayta tashkil etish jarayoni sifatida tushunishga asos yaratadi.[6] Mazkur nazariy nuqtayi nazarni "Lison ut-tayr"ga tatbiq etish Navoiy–Attar munosabatining yangi qirrasini ko'rsatadi. Agar "Mantiq ut-tayr"ni gipotekst sifatida qabul qilsak, Navoiy undan uch xil darajada foydalanadi: birinchidan, syujet-kompozitsion modelni qabul qiladi; ikkinchidan, tasavvufiy ramzlar tizimini saqlaydi; uchinchidan esa, mazkur tizimni Chig'atoy tilining poetik imkoniyatlari va Navoiy tafakkurining individual kategoriyalari orqali qayta tashkil etadi. Demak, intertekstual aloqa bu yerda "manbadan foydalanish" emas, balki "manbani yangi ma'no tizimiga kiritish" shaklida namoyon bo'ladi. Birinchi va eng yaqqol intertekstual qatlam qushlar majlisi va Hudhud obrazi bilan bog'liq. Attorning "Mantiq ut-tayr"ida dunyo qushlari o'zlariga podshoh izlash maqsadida to'planadilar va Hudhud ularni Simurg tomon yetaklaydi. Ingliz

tilidagi nufuzli Darbandi–Davis tarjimasida ham dostonning markaziy syujeti qushlarning ideal podshoh – Simurg‘ni izlash safari sifatida tavsiflanadi.[7] Navoiy ushbu kompozitsion skeletni saqlaydi. Biroq uning poetik vazifasini kengaytiradi: qushlarning har biri shunchaki syujet ishtirokchisi emas, insonning muayyan nafsiy, axloqiy yoki ruhiy holatini ifodalovchi ramziy subyektga aylanadi.

Bu yerda intertekstual aloqa mexanizmi ayniqsa aniq ko‘rinadi: Navoiy Attorning obrazini saqlaydi, lekin obrazning funksional yukini o‘zgartiradi. Hudhud Attorda ham yo‘l ko‘rsatuvchi ruhiy rahnamo vazifasini bajaradi. Navoiyda esa uning nutqi yanada didaktik va irfoniy xarakter kasb etadi. Hudhudning qushlarga bergan javoblari orqali insonning nafs, dunyoviy manfaat, mansab, boylik, shuhrat va o‘zlik bilan bog‘liq to‘siqlari ochiladi. Shunday qilib, Attorning syujet elementi Navoiyda ma‘naviy-pedagogik diskursga aylantiriladi. Ikkinchi muhim qatlam – Simurg‘ obrazidir. Attor dostonida qushlar izlayotgan podshoh Simurg‘ bo‘lib, sayohatning yakunida izlovchilar va izlanayotgan mavjudot o‘rtasidagi munosabat yangi ontologik ma‘no kasb etadi. Penguin nashrining tavsifida ham dostonning asosiy allegoriyasi qushlarning Simurg‘ni izlash orqali ruhiy haqiqatga intilishi sifatida izohlanadi.[7] Navoiy esa mazkur ramzni saqlagan holda uning semantik markazini insonning o‘zligini anglash va Haqiqat bilan munosabatiga yanada yaqinlashtiradi. Yakuniy bosqichda izlovchi va izlanayotgan o‘rtasidagi chegara yo‘qolishi “o‘zlik” tushunchasining tasavvufiy talqinini kuchaytiradi.

Shu o‘rinda Navoiy Attor yaratgan poetik modelni tanib, uni o‘zining til, uslub, tasavvufiy tafakkur va ijtimoiy-axloqiy qarashlari bilan qayta kodlaydi deyish mumkin. Bu jarayon “yetti vodi” tizimida yanada yaqqol ko‘rinadi. Attorning “Mantiq ut-tayr”ida qushlar ruhiy safar davomida yetti vodiyan o‘tadilar. Mazkur tizim talab, ishq, ma‘rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va fano kabi ruhiy bosqichlar orqali solikning Haqiqat sari harakatini ifodalaydi. Navoiy ham ushbu strukturaning asosiy ketma-ketligini saqlaydi. O‘zbek ilmiy manbalarida ikki dostonning yetti vodi tizimi, xususan, talab va ishq vodiylari o‘rtasidagi o‘xshashliklar qayd etilgan. Ammo bu o‘xshashlik Navoiy matnining ikkilamchi

ekanini bildirmaydi. Aksincha, Navoiy har bir vodiyni mustaqil poetik va didaktik markazga aylantiradi. Attorda tasavvufiy sayohatning allegorik modeli ustuvor bo'lsa, Navoiyda ushbu model insonning kundalik axloqiy hayoti bilan yanada faol bog'lanadi. Shunday qilib, abstrakt irfoniy bosqichlar inson xarakteri, nafs, dunyo bilan munosabat va ma'naviy mas'uliyat masalalari bilan bog'langan holda qayta semantizatsiya qilinadi.

Ayniqsa, "ishq" kategoriyasi ikki matnning intertekstual munosabatini ko'rsatishda muhimdir. Har ikki dostonida ishq solikni ruhiy safarga undovchi asosiy kuch sifatida talqin qilinadi. Biroq Navoiy ushbu tushunchani o'zining umumiy poetik-falsafiy tizimi bilan bog'laydi. Natijada "ishq" faqat tasavvufiy yo'lning ikkinchi bosqichi emas, balki insonning o'z mavjudligini anglashiga olib boruvchi ichki energiya sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Navoiy Attorning terminologik tizimini o'zlashtiribgina qolmay, uning semantik amplitudasini kengaytiradi.

"Lison ut-tayr"dagi Shayx San'on hikoyasi ham intertekstual munosabatning alohida ko'rinishidir. Attorning "Mantiq ut-tayr"ida Shayx San'on hikoyasi tasavvufiy yo'l, muhabbat, sinov va ruhiy o'zgarishning eng ta'sirchan namunalari qatorida keladi. Navoiy mazkur hikoyani o'z dostonida qayta hikoya qilar ekan, uning syujet asosini saqlab qoladi, ammo badiiy tafsilotlar, hikoyachi pozitsiyasi va axloqiy-irfoniy urg'ular orqali yangi talqin hosil qiladi. Bu holat Kristevaning intertekstualizm haqidagi qarashlari bilan izohlanganda, "oldingi matnni qabul qilish" emas, balki "oldingi matnni qayta yozish" jarayonidir.[2] Navoiy–Attor munosabatining yana bir muhim jihati – muallifning o'z intertekstual pozitsiyasini yashirmasligidir. "Lison ut-tayr"ning yaratilish tarixida Attorga bo'lgan ehtirom va bolalikdan "Mantiq ut-tayr"ga qiziqish alohida o'rin tutadi. Shu sababli Navoiy Attorni yashirin manba sifatida emas, ongli ravishda murojaat qilinadigan adabiy salaf sifatida namoyon etadi. Bu holat mumtoz adabiyotdagi "ustoz–shogird" munosabatining o'ziga xos poetik shaklidir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Lison ut-tayr" va "Mantiq ut-tayr" o'rtasidagi munosabatni kamida to'rt darajada ko'rish mumkin. Birinchi daraja –

strukturaviy intertekstualizm: qushlar majlisi, Hudhud, Simurgʻ, safar va yetti vodiy modeli. Ikkinchi daraja – semantik intertekstualizm: ishq, maʼrifat, tavhid, hayrat, fano kabi tasavvufiy kategoriyalarning davomiyligi. Uchinchi daraja – narrativ intertekstualizm: Attordagi hikoyatlarning Navoiy tomonidan qayta ishlanishi. Toʻrtinchi daraja esa madaniy intertekstualizm boʻlib, forsiy sufiya anʼanasining Chigʻatoy adabiy muhitida yangi maʼno va vazifaga ega boʻlishini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, Alisher. Lison ut-tayr // Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. 12-jild. – Toshkent: Fan, 1996.
2. Kristeva, Julia. Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art. Ed. Leon S. Roudiez. Trans. Thomas Gora, Alice Jardine, Leon S. Roudiez. – New York: Columbia University Press, 1980.
3. Genette, Gérard. Palimpsests: Literature in the Second Degree. Trans. Channa Newman and Claude Doubinsky. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1997.
4. Bertels, E. E. Navoi i Attar // Mir-Ali-Shir: Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rozhdeniya. – Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1928. – B. 24–83. Keyinchalik: Bertels E. E. Izbrannye trudy. III. – Moskva.
5. Rahmonov, Nasimxon. Y. E. Bertels va navoiyshunoslik. – Bertelsning “Navoi i Attar” tadqiqotidagi Navoiy va Attor munosabati hamda “Lison ut-tayr”–“Mantiq ut-tayr” qiyosiga oid kuzatishlar.
6. Toutant, Marc. Un empire de mots: Pouvoir, culture et soufisme à l’époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mīr ‘Alī Shīr Nawā’ī. – Paris; Leuven; Bristol: Peeters, 2016. – 701 p.
7. Attar, Farid ud-Din. The Conference of the Birds. Trans. Afkham Darbandi and Dick Davis. – Harmondsworth: Penguin Books, 1984. – 240 p.